

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ: Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ NORBERT ELIAS ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΟΜΑΔΙΚΟΑΝΑΛΥΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ S.H. FOULKES

Αμαλία Δελή¹, Ελένη Μοράρου²

Περίληψη

Η συνεισφορά του κοινωνιολόγου N. Elias υπήρξε καταλυτική για τη διαμόρφωση της Ομαδικοαναλυτικής θεωρίας του S.H.Foulkes. Η σχέση των δύο θεωρητικών υπήρξε μακροχρόνια, χαρακτηριζόταν από οικειότητα τόσο σε προσωπικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο και αδιαμφισβήτητα διαπότισε τις θεωρίες τους. Θεωρώντας πως η επιρροή είναι πολυεπίπεδη, στο παρόν άρθρο, αναφερόμαστε στις προσωπικότητες και το έργο τους ξεχωριστά. Εν συνεχεία, παρατίθενται τα σημεία όπου παρατηρούνται οι ανωτέρω αλληλεπιδράσεις και επιρροές του ενός προς τον άλλο. Βασικά σημεία επιρροής του Elias στο Foulkes θεωρούμε πως αποτελούν - μεταξύ άλλων - η θεωρία της Κοινωνιογένεσης και της Ψυχογένεσης και η έννοια των Ανθρωπίνων Σχηματισμών.

Λέξεις Κλειδιά: *Elias, Foulkes, Ομαδικοαναλυτική Θεωρία/Group Analytic Theory, Ομαδική Ανάλυση/Group Analysis, Κοινωνιογένεση/Sociogenesis, Ψυχογένεση/Psychogenesis, Σχηματισμοί/Figurations, Homo Clausus, Habitus*

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο έχει ως σκοπό να επισημάνει τη συνεισφορά του Norbert Elias στη διαμόρφωση της ομαδικοαναλυτικής θεωρίας, καθώς και να αναδείξει τα κοινά σημεία του έργου των δύο Γερμανών θεωρητικών, του κοινωνιολόγου N. Elias και του ψυχιάτρου S.H. Foulkes, όπως αυτά προκύπτουν από τη μελέτη του έργου τους.

Η σχέση του Elias με τον Foulkes θεωρούμε ότι υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση των ιδεών και των δύο θεωρητικών. Για τον Elias, ήταν μία ευκαιρία να διευρύνει τα ενδιαφέροντά του και να διερευνήσει τον χώρο της ψυχανάλυσης και της ψυχοθεραπείας, ως θεραπευόμενος αλλά και ως θεραπευτής. Για τον Foulkes, η γνωριμία με

-
1. Ψυχαναλύτρια Ομάδας (MSc Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Ψυχολογίας), μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής του Ινστιτούτου Ομαδικής Ανάλυσης Αθηνών (Ι.Ο.Α.Α.), επιστημονική συνεργάτης του Ανοικτού Ψυχοθεραπευτικού Κέντρου.
  2. Κοινωνική λειτουργός, Ψυχαναλύτρια Ομάδας, Γραμματέας του Ι.Ο.Α.Α., επιστημονική συνεργάτης του Ανοικτού Ψυχοθεραπευτικού Κέντρου.

τον Elias υπήρξε καταλυτική για τη διαμόρφωση της θεωρίας της Ομαδικής Ανάλυσης καθώς η Ελιασιανή θεωρία εισήγαγε την κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης φύσης και, κατ'επέκτασιν, της ψυχικής νόσου (Δελή, 2007). Από την άλλη πλευρά, ο Foulkes επηρέασε τον Elias στο ότι του προσέφερε στοιχεία για να μπορέσει, στα πλαίσια μιας ολοκληρωμένης κοινωνιολογικής έρευνας, να συνδέσει τις, φαινομενικά, ασύνδετες πλευρές της ανθρώπινης ζωής, καθώς [ο Foulkes] θεωρούσε ότι οι φιλοσοφικοί στοχασμοί δεν θα μπορούσαν να συμβάλουν στην κατανόηση της κοινωνίας, εάν δεν συνδυάζονταν με μία εμπειρική έρευνα της ανθρώπινης κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Mennell, 1997, Gouldsblom & Mennell, 1998).

Ως εκ τούτου, φαίνεται πως η σχέση του Elias με τον Foulkes είναι μια σχέση φιγούρας-φόντου καθώς οι δύο θεωρητικοί αλληλοεπηρεάσθηκαν σε πολλά επίπεδα (Δελή, 2007). Μπορεί κανείς να εντοπίσει συσχετισμούς ανάμεσα στις έννοιες που προκύπτουν από τα έργα του Elias και σε ορισμένες από τις έννοιες της Ομαδικής Ανάλυσης, καθώς είναι γεγονός πως ο Foulkes δανείστηκε αρκετές από τον Elias τις οποίες και τροποποίησε.

Ο S.H. Foulkes, ψυχίατρος και ψυχαναλυτής, ήταν ιδρυτής της Ομαδικής Ανάλυσης, ο δε Norbert Elias, παρ'ότι ελάχιστα αναγνωρισμένος, είναι ένας από τους σημαντικότερους κοινωνιολόγους του εικοστού αιώνα. Προτού αποσαφηνίσουμε τη σχέση και τη θεωρητική τους αλληλεπίδραση, θα αναφερθούμε, έστω περιληπτικά, στις δύο προσωπικότητες και το έργο τους.³

Siegfried H. Foulkes

Ο S.H. Foulkes (1898-1976), Γερμανοεβραϊκής καταγωγής, ήταν ένας πρωτοπόρος κλινικός γιατρός σε μία εποχή που κυριαρχούσε η Ψυχανάλυση, ενώ, παράλληλα, η Ψυχιατρική εισήγαγε μια ριζοσπαστική αντίληψη για την ψυχική νόσο και για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική ομάδα και η κοινότητα εν γένει αντιμετωπίζει όσους αποκλίνουν από τη “νόρμα”. Ο S.H. Foulkes σπούδασε Ψυχιατρική στη Γερμανία και εκπαιδεύτηκε στην Ψυχανάλυση στη Βιέννη.⁴ Σημαντική για τη διαμόρφωση της σκέψης του Foulkes υπήρξε η επιρροή του Kurt Goldstein⁵ και της ολιστικής θεωρίας. Το 1930 αναλαμβάνει να διευθύνει την κλινική του Ψυχαναλυτικού

3. Για τον S.H. Foulkes και το έργο του έχουν γραφτεί ουκ ολίγα, ενώ για το έργο και τη συνεισφορά του Elias παρατηρείται ένα ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον κυρίως τα τελευταία χρόνια, και αυτό όχι μόνον στα πλαίσια της κοινωνιολογικής του θεώρησης, αλλά και λόγω της σχέσης του με την Ομαδική Ανάλυση και τον S.H. Foulkes. Για τον λόγο αυτόν θεωρούμε σκόπιμο η αναφορά μας στον Elias και το έργο του να είναι εκτενέστερη και πιθανώς λεπτομερέστερη.

4. Θεραπεύτρια του S.H. Foulkes ήταν η Helene Deutsch και επόπτες οι Eduard Hitschmann και Hermann Nunberg.

5. Ο Kurt Goldstein (1878-1965) ήταν Γερμανοεβραϊός νευρολόγος και ψυχίατρος, δημιουργός της Ολιστικής Θεωρίας και πρωτοπόρος στη νευροψυχολογία.

Ινστιτούτου στη Φραγκφούρτη (Τσέγκος, 1999), όπου γνωρίζεται και συνδέεται φιλικά με τον Norbert Elias. Ο S.H. Foulkes προβληματιζόταν σχετικά με την αποτελεσματικότητα της ψυχανάλυσης, ενώ είχε εκφράσει και τους προβληματισμούς του στον Freud (Τσέγκος, 1999). Το 1940, στο Exeter, συγκροτεί και συντονίζει την πρώτη αναλυτική ομάδα, ενώ εν συνεχεία εργάστηκε στο νοσοκομείο του Northfield, το 1942, όπου συνέβαλε στην ανάπτυξη πρωτοποριακών για την εποχή ομαδικών θεραπευτικών τεχνικών, όπως η Θεραπευτική Κοινότητα. Το 1952, μαζί με άλλους, ίδρυσε την Group Analytic Society.⁶

Είναι γεγονός πως ο Foulkes έχει περιορισμένο θεωρητικό έργο, το οποίο αφορά τη θεωρία και την πρακτική της ομαδικoαναλυτικής ψυχοθεραπείας – τέσσερα βιβλία και ικανό αριθμό δημοσιεύσεων και άρθρων⁷ – και το οποίο οι επίγονοί του, ευτυχώς, συνεχώς εμπλουτίζουν. Ως γνωστόν, η Ομαδική Ανάλυση αποτελεί μια μέθοδο ψυχοθεραπείας της ομάδας, η οποία συντελείται από ολόκληρη την ομάδα, συμπεριλαμβανομένου και του συντονιστού (Foulkes, 1975). Είναι μια ψυχοθεραπευτική προσέγγιση η οποία, παρά το γεγονός ότι προέρχεται από την Ψυχανάλυση, «εντούτοις δεν είναι παιδί της Ψυχανάλυσης, αλλά την εμπεριέχει» (Τσέγκος, 2002:32). Δανείζεται ορισμένα από τα πορίσματά της, αλλά παρ' όλα αυτά διαφέρει τόσο σε πρακτικά όσο και σε θεωρητικά ζητήματα από την Ψυχανάλυση (Τσέγκος, 2002). Τοποθετεί στο επίκεντρο την ομάδα και όχι τον θεραπευτή, καθώς εκείνος «δεν βρίσκεται στην ομάδα για να θεραπεύει, ούτε για να καθοδηγεί [...] αλλά για να εμπιστευτεί την ομάδα» (Foulkes, 1964:25). Οι αναλυτικές ομάδες παρουσιάζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ως προς τη δομή, τη διάταξη και τη διαδικασία⁸, ενώ η συμμετοχή και η συνεχής αλληλεπίδραση έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενδοπροσωπικών

6. Η Group Analytic Society ιδρύθηκε στο Λονδίνο από τους Dr. E.J. Anthony, Dr. P.B. de Maré, Dr. N. Elias, Dr. S.H. Foulkes, Mrs E.T. Foulkes, Mrs M.L. Abercrombie, το 1952. Κύριος στόχος ήταν η έρευνα και η προώθηση της ανάπτυξης της Ομαδικής Ανάλυσης, τόσο σε κλινικό όσο και σε εφαρμοσμένο επίπεδο. Αντικείμενο της Εταιρείας είναι η προώθηση της Ομαδικής Ανάλυσης και των εφαρμογών της στην ψυχική υγεία καθώς και σε άλλους τομείς του πολιτισμού. (Constitution of the Group Analytic Society, London. Revised, August 23rd, 1999).

7. Η βιβλιογραφία του S.H. Foulkes περιλαμβάνει τα εξής βιβλία: Foulkes, S.H., (1948), *Introduction to Group-Analytic Psychotherapy*, London: Maresfield Reprints, Foulkes, S.H. & Anthony, E.J., (1957), *Group Psychotherapy, the Psychoanalytic Approach*, London: Karnac Books, Foulkes, S.H., (1964), *Therapeutic Group Analysis*, London: Karnac Books, Foulkes, S.H., (1975), *Group-Analytic Psychotherapy: Methods and Principles*, London: Karnac Books, Foulkes, S.H., (1990), *Selected Papers: Psychoanalysis and Group Analysis*, London: Karnac Books

8. Για λεπτομερή περιγραφή της διάταξης, της δομής και της διαδικασίας της Ομαδικής Ανάλυσης βλ. το σύνολο της βιβλιογραφίας του S.H. Foulkes, όπως παρατίθεται ανωτέρω. Συνοπτική περιγραφή βλ. στο κεφάλαιο για την Ομαδική Ανάλυση του Ι.Κ. Τσέγκου, στο Ασημάκης, Π., (1999), *Σύγχρονες Ψυχοθεραπείες στην Ελλάδα: από τη Θεωρία στην Εφαρμογή*. Ινστιτούτο Προσωπικής Ανάπτυξης. University of Indianapolis Athens Press, καθώς και στο Τσέγκος, Ι.Κ., (2002), *Οι Μεταμφιέσεις του Ψυχοθεραπευτού*. Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή.

(intrapersonal), διαπροσωπικών (interpersonal) και υπερπροσωπικών (transpersonal) διεργασιών. «Η ομάδα κατ'αυτόν τον τρόπο μπορεί να λειτουργεί σε τρία επίπεδα επικοινωνίας: το πραγματικό, το συμβολικό και το φαντασιακό» τα οποία εναλλάσσονται διαρκώς (Τσέγκος, 1999:437). Μέσα σε μια αναλυτική ομάδα, η ελευθέρως ρέουσα συζήτηση – το ανάλογο του ελεύθερου συνειρμού στην ψυχανάλυση – επιτρέπει την ανάδυση της Matrix, μιας έννοιας κεντρικής για τη θεωρία της Ομαδικής Ανάλυσης⁹, καθώς και των ομαδικοαναλυτικών φαινομένων¹⁰.

Η Ψυχαναλυτική θεωρία, η οποία μετρά πλέον περισσότερο από έναν αιώνα, έχει, δίχως αμφιβολία, διαποτίσει ως ένα βαθμό τη θεωρία της Ομαδικής Ανάλυσης. Ωστόσο, το έργο του Elias και οι μετέπειτα κοινωνιολογικές θεωρίες, που το είχαν ως αφετηρία, θεωρούνται πλέον ως οι σημαντικότερες επιρροές στη θεωρία της Ομαδικής Ανάλυσης.

Norbert Elias

Ο Norbert Elias (1897-1990), επίσης Γερμανοεβραϊκής καταγωγής, ήταν ένας πολυγραφώτατος θεωρητικός, το έργο του οποίου εκτείνεται σε μία χρονική περίοδο άνω του μισού αιώνα και το εύρος της θεματολογίας του σπάνια μπορεί να καλυφθεί από έναν μόνο συγγραφέα (πολιτισμός, τέχνες, αθλητισμός, θάνατος, σχέση των δύο φύλων, περιθωριοποιημένες ομάδες κ. α). Το εύρος των θεμάτων, με τα οποία καταπιάνεται, εκτείνεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων· παρ'όλ' αυτά η αίσθηση της συνέχειας στα έργα του είναι εμφανής. Επιπλέον, με το έργο του συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της θεωρίας της Ομαδικής Ανάλυσης.

9. Η έννοια της Matrix, την οποία επινόησε ο Foulkes, είναι κεντρικής σημασίας στην ομαδικοαναλυτική θεωρία και ορίζεται ως το «πλέγμα όλων των ψυχικών διεργασιών, αλλά και το ψυχολογικό μέσον, όπου αυτές συναντώνται, επικοινωνούν και αλληλεπιδρούν» (Foulkes and Anthony, 1957). Επίσης αποτελεί ένα «υποθετικό δίκτυο των επικοινωνιών και των σχέσεων σε μια ομάδα» είναι το από κοινού διαμοιραζόμενο πεδίο που, σε τελευταία ανάλυση, προσδιορίζει το νόημα και τη σημασία όλων των επικοινωνιών, λεκτικών και μη λεκτικών, που συμβαίνουν σε μια ομάδα» (Foulkes, 1964, Τσέγκος, 1999:438). Η Matrix διακρίνεται σε *Θεμελιακή (Foundation)* και *Δυναμική (Dynamic)*. Η Θεμελιακή Matrix, κατά τον Τσέγκο (1999), συγγενεύει με την έννοια του συλλογικού ασυνειδήτου του Jung και αναφέρεται στα μόνιμα χαρακτηριστικά, τα οποία τα μέλη εισάγουν στην ομάδα, όπως είναι η κοινή κουλτούρα, η γλώσσα, η καταγωγή κ.λπ. Η *Δυναμική Matrix*, μία έννοια μάλλον ασαφής, αντιπροσώπευε ό, τι συμβαίνει στην ομάδα σε κάθε συνεδρία.

10. Τα ομαδικοαναλυτικά φαινόμενα, κατά τον Foulkes (Foulkes and Anthony, 1957), δεν συναντώνται στην ατομική ψυχοθεραπεία, ενέχουν θεραπευτικές ιδιότητες και αποτελούν υπερπροσωπικές εκδηλώσεις, [...] οι οποίες εμπεριέχουν πολλές από τις ιδιότητες και τις θεραπευτικές δυνατότητες της Matrix της ομάδας (Παπαδοπούλου 1991). Τα κυριότερα εξ αυτών είναι: *το φαινόμενο του Κατοπτρισμού (Mirroring)*, *το φαινόμενο του Πυκνωτή (Condenser)*, *το φαινόμενο της Αλυσίδας (Chain)* και *το φαινόμενο της Συνήχησης (Resonance)*.

λυσης, εισάγοντας τη διάσταση της ιστορίας, της κοινωνίας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων στην ψυχοθεραπευτική πρακτική και διαδικασία (Δελή, 2007).

Ο Elias δεν ανήκε ποτέ σε κάποια κοινωνιολογική σχολή ή στους πολιτικούς κύκλους της εποχής. Ο ίδιος δεν ψήφισε ποτέ και δεν θεώρησε τον εαυτό του αριστερό εκ πεποιθήσεως, αλλά μάλλον αριστερό «ως εκ των σχέσεων». Η ουδέτερη πολιτική στάση του συνέβαλε, ενδεχομένως, καθοριστικά στην καθυστερημένη αναγνώριση του έργου του. Υπήρξε ένας μοναχικός επιστήμων που δεν ανήκε πουθενά, αλλά δρούσε ανεξάρτητα, γεγονός που του στοίχισε τη φήμη και την αναγνωρισιμότητα που απήλασαν άλλοι σύγχρονοί του κοινωνιολόγοι· ειδικά οι αμερικανοί δεν αναγνώρισαν ποτέ το συνολικό του έργο. Το μόνο από τα έργα¹¹ του που αναγνωρίστηκε ως σημαντικής συνεισφοράς στην κοινωνιολογία ήταν η *Εξέλιξη του Πολιτισμού*, και αυτό μόλις το 1978 ενώ είχε κυκλοφορήσει το 1939 (Mennel, 1998). Στο θεμελιώδες αυτό έργο του, καταφέρνει να αποτυπώσει, μέσω λεπτομερών εμπειρικών αποδείξεων, θεωρητικές έννοιες και προβληματισμούς, όπως η πολιτισμική εξέλιξη των ανθρώπων και η σχέση της με το επίπεδο της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης στην πολιτεία. Είναι εξαιρετικά σημαντική η σύνδεση που επιτυγχάνει ο συγγραφέας μεταξύ του ατομικού, του κοινωνικού και του παγκοσμίου επιπέδου ανάλυσης.

Ο Elias μελετά μια σειρά θεμάτων τα οποία, αρχικά, φαίνονται ασύνδετα μεταξύ τους και φαινομενικά δεν σχετίζονται με το αντικείμενο ενός κοινωνιολόγου ο οποίος μεγάλωσε και έζησε σε μια περίοδο πολιτικής και κοινωνικής αναταραχής στην Ευρώπη. Μια περισσότερο προσεκτική μελέτη, όμως, αποκαλύπτει και αναδεικνύει τον βαθιά κοινωνιολογικό χαρακτήρα των έργων του, ο οποίος επιτρέπει να υψίστανται τα έργα αυτά ανεξάρτητα αλλά και σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα, καθώς όλα μαζί συνθέτουν μια εννοιολογική ή θεματική συνέχεια. Μελετώντας το έργο του Elias, ο αναγνώστης διαπιστώνει πόσο συναφείς είναι οι, φαινομενικά, αντίθετες θεματικές ενότητες που αναπτύσσει. Η *Εξέλιξη του Πολιτισμού* εμπερικλείει όλα τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν τη μετέπειτα κοινωνιολογική του θεώρηση, τις έννοιες των σχηματισμών και του κλειστού ανθρώπου (*homo clausus*), τις σχέσεις εξουσίας και τη διαμόρφωση της συνήθειας ως δεύτερης φύσης.

Οι έννοιες αυτές, οι οποίες περιγράφονται περιληπτικά, αποτελούν βασικά στοιχεία του θεωρητικού έργου του Norbert Elias:

- α. Την έννοια των **σχηματισμών** ο Elias την εισήγαγε τη δεκαετία του 1960, ελπίζοντας σε μια απόλεια της αντίθεσης που συνόδευε τους όρους «άτομο» και «κοινωνία». Ο όρος σημαίνει “η δράση ή διαδικασία του να δίνει κάποιος σχήμα σε κάτι”. Ο Elias χρησιμοποίησε τον όρο με μια δυναμική χροιά (Elias, 1998,

11. Ως σημαντικότερα έργα του Elias θεωρούνται τα εξής: το θεμελιώδες δίτομο έργο του *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού, Η Κοινωνία των Ατόμων, Εγκαθιδρυμένοι και Περιθωριοποιημένοι, Τι είναι Κοινωνιολογία, Η Μοναξιά των Ετοιμοθανάτων, Η Θεωρία των Συμβόλων* και το *Περί Χρόνου*.

Mennell, 1998: 251). Η έννοια των σχηματισμών είναι κεντρική στην πλειονότητα των έργων του Elias. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή, ο Elias την παρομοιάζει με ένα χορευτικό σύνολο ανθρώπων. “*Η εικόνα των χορευτικών σχηματισμών ανεξάρτητων ανθρώπων σε μία πίστα χορού ίσως διευκολύνει την απεικόνιση κρατών, πόλεων, οικογενειών και επίσης καπιταλιστικών, κομμουνιστικών ή φεουδαρχικών συστημάτων ως σχηματισμών [...] και’ αυτόν τον τρόπο περιορίζεται η αντίθεση [...] στις λέξεις “άτομο” και “κοινωνία.”*” (Elias 1998: 37).

Οι ανθρώπινοι σχηματισμοί αποτελούν τη βάση της θεωρίας του καθώς, κατά τον ίδιο, η δομή και η δυναμική της κοινωνικής ζωής μπορεί να γίνει κατανοητή μόνον εφ’ όσον ληφθεί υπ’ όψιν ότι τα άτομα που την απαρτίζουν είναι αλληλεξαρτώμενα και όχι αυτόνομα. Η αλληλεξάρτηση αυτή μορφοποιείται σε *σχηματισμούς*, στους οποίους το άτομο συνδέεται με σχέσεις εξουσίας (σταθερές η μη) με άλλα άτομα, τα οποία με τη σειρά τους δημιουργούν παρόμοιες σχέσεις.

- β. Σύμφωνα με την έννοια του *Homo Clausus*, ο άνθρωπος αποτελεί ένα κλειστό σύστημα που υπάρχει ανεξάρτητα από τον έξω κόσμο. Σε ακαδημαϊκό πλαίσιο, επίσης, εμφανίζεται η έννοια του *Homo Clausus* με τη μορφή του *Homo Economicus*, *Homo Philosophicus* ή ακόμα *Homo Psychologicus*. Στην *Εξέλιξη του Πολιτισμού* ο Elias παρέχει μια εξήγηση για την ισχύ που έχει η εικόνα του *Homo Clausus*, καθώς φαντάζει λογική και έγκυρη για τους ανθρώπους των μοντέρνων κοινωνιών. Η αυξανόμενη κοινωνική επιβολή του αυτοελέγχου - ένα κεντρικό στοιχείο των εκπολιτιστικών διαδικασιών - ενδυναμώνει το αίσημα του *Homo Clausus*, πράγμα που ο Elias δεν αμφισβητεί. Αυτό που αμφισβητεί είναι η εφαρμογή του μοντέλου του *Homo Clausus* σε όλες τις κοινωνίες, κατά τη διάρκεια όλων των εποχών (Elias, 1998:35). Η εικόνα των «ανοικτών ανθρώπων» (*homini aperti*) είναι αυτή που χαρακτηρίζει την *Εξέλιξη του Πολιτισμού*, καθώς μεταβολές στη δομή της προσωπικότητας συνυπάρχουν με μεταβολές στη δομή των ανθρωπίνων σχέσεων στις κοινωνίες, ως μέρος μιας συνολικής εξέλιξης (Mennell, 1998:192). Αυτή η “*κλειστή προσωπικότητα*” αντικαθίσταται, από τον Elias, με την εικόνα του ανθρώπου που τον χαρακτηρίζει η αυτονομία, η ελευθερία και η ανεξάρτητη βούληση (Van Krieken, 1998).
- γ. Με την έννοια *Habitus*, ο Elias (1998:15) εννοεί αυτό το οποίο καθημερινά ονομάζουμε «*δεύτερη φύση*» και αναφέρεται στα επίπεδα εκείνα της προσωπικότητάς μας που δεν είναι εγγενή ή έμφυτα, αλλά είναι βαθιά ριζωμένα μέσα μας μέσω της μάθησης και της κοινωνικής εμπειρίας, από τη γέννησή μας και μετά. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι ενδοβεβλημένα σε τέτοιο βαθμό, που φατάνουν φυσικά και αυτόματα ακόμη και σε μας τους ίδιους και διαμορφώνουν την ταυτότητά μας.

δ. Η εξουσία, σύμφωνα με τον Elias (Mennell, 1998), είναι ένας ακόμη τρόπος να σχετισθούν οι άνθρωποι μεταξύ τους και να οριοθετηθούν από τους άλλους. Η έννοιά της σχετίζεται άμεσα με την έννοια των σχηματισμών καθώς μία πλευρά της εξουσίας αναπόφευκτα δημιουργείται από τον περιορισμό των ανθρώπων ως αποτέλεσμα των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ τους. Οι άνθρωποι που σχετίζονται μεταξύ τους δεν σχετίζονται απαραίτητα σε ισότιμο επίπεδο (ο.π.). Οι αλληλεξαρτήσεις είναι μέρος της σχέσης και κατά συνέπεια οι σχέσεις εξουσίας είναι αναπόσπαστο μέρος αυτής της σχέσης (Dalal, 1998:90). Αυτό σημαίνει ότι οι σχηματισμοί οργανώνονται γύρω από τη δυναμική της εξουσίας και αποτελούν το δομικό χαρακτηριστικό των σχέσεων (Van Krieken, 1998).

Αυτό όμως που είναι σημαντικό είναι η δυναμική των σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με τον Elias (1978), πάντα υπάρχουν ισοροπίες εξουσίας μεταξύ ανθρώπων που σχετίζονται μεταξύ τους. Σ' αυτή την εξίσωση ο Elias ουδέποτε εισάγει την ηθική διάσταση της σχέσης μεταξύ του «εκμεταλλευτού» και του «εκμεταλλεμένου» με σκοπό να την εξισοροπήσει, καθώς φαίνεται ότι η εξουσία είναι εγγενές χαρακτηριστικό όλων των ανθρωπίνων σχέσεων, ακριβώς επειδή υπάρχουν οι σχέσεις αυτές (Dalal, 1998:91)¹².

Ο Elias επιχειρεί να εισαγάγει στην ψυχαναλυτική θεωρία το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, και είναι ενδεικτική η επίδραση των ιδεών του στην ανάπτυξη των εννοιών που σχετίζονται με την Ομαδική Ανάλυση. Θεωρεί ότι για τους ψυχιάτρους το άτομο-ασθενής στέκει ως φιγούρα μπροστά από ένα αδόμενο φόντο που αποτελείται από την οικογένεια, την κοινωνία, τη γειτονιά. Όλα αυτά αποτελούν το περιβάλλον του ατόμου. Οι κοινωνιολόγοι, από την άλλη πλευρά, θεωρούν όλους τους παραπάνω σχηματισμούς εξαιρετικά δομημένους. Κατά τον Elias, οι ψυχίατροι δεν μπορούν να μελετήσουν διεξοδικά και συστηματικά τη δομή μιας οικογένειας, εξ αιτίας της εκπαίδευσής τους. Διαφαίνεται, λοιπόν, η ανάγκη συνεργασίας των δύο προσεγγίσεων σε τομείς όπως η κοινωνική ψυχιατρική και η ομαδική ψυχοθεραπεία.

Ο Elias ονομάζει τον χρήστη ψυχιατρικών υπηρεσιών *Homo Psychiatricus* και τον παρομοιάζει με τον *Homo Clausus* (Elias, στο Foulkes & Prince, 1969). Ο *Homo Psychiatricus*, λοιπόν, είναι ένα άτομο αποκομμένο από τα «κοινωνικά» του χαρακτηριστικά, όπως αυτά που σχετίζονται με την οικογένεια, την κοινωνία, την εκπαίδευση, το επάγγελμα και την εθνικότητα. Είναι ένα κλειστό σύστημα, οι εσωτερικές διαδικασίες του οποίου λειτουργούν ανεξάρτητα από τον «εξωτερικό» κόσμο και τους κοινωνικούς παράγοντες. Τα χαρακτηριστικά αυτά εμφανίζονται ως περιφερειακά και ανεξάρτητα από τον άνθρωπο ως ολότητα. Το τείχος αυτό μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, τονίζει ο Elias, γίνεται εμφανές στη Φροϋδική θεωρία, η οποία περιορίζεται στην «εσω-

12. Για μία εκτενή και λεπτομερέστερη περιγραφή των εννοιών αυτών αλλά και του έργου του Elias συνολικά, ενδεικτικά ανατρέξτε στα: Brown (1997), Dalal (1998), Elias (1978, 1991, 1994, 1994, 1997, 2001), Goudsblom & Mennel (1998), Van Krieken (1998).

τερική» μελέτη και την κατανόηση των ατόμων, αφήνοντας απ' έξω την κοινωνική τους υπόσταση. Ως αποτέλεσμα αυτών των περιορισμών πολλές από τις θεωρητικές έννοιες του Φρόυντ δημιουργούν έναν τοίχο «ανάμεσα στις εσωτερικές φαντασιώσεις» και τον «εξωτερικό κόσμο». Συνεπώς, καθοριστικό για το άτομο δεν είναι το Id, το Eγώ ή το Υπερεγώ, αλλά η σχέση μεταξύ τους (Elias. 1982 στο Waldhoff, 2007).

Πέρα από τις θεωρίες του Φρόυντ, πολλές ακόμη ψυχιατρικές θεωρίες έχουν αντιμετωπίσει το άτομο ως κλειστό σύστημα, με αποτέλεσμα κάτι τέτοιο να έχει επηρεάσει στο μέγιστο βαθμό την εξέλιξη της ψυχοθεραπείας. Συγκεκριμένα, η απομόνωση αυτή έχει λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην ανάπτυξη των μορφών εκείνων ψυχοθεραπείας, όπως η Ομαδική Ανάλυση, που επιτρέπουν στα άτομα να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους σε ένα θεραπευτικό πλαίσιο που ομοιάζει με αυτό της πραγματικής τους ζωής. Στην ομαδική ψυχοθεραπεία, η διαφορά μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, του εσωτερικού και του εξωτερικού κόσμου των μελών της ομάδας αναδεικνύεται ευκολότερα και γίνεται εμφανής ο τρόπος με τον οποίο τα δύο αλληλοεπηρεάζονται (Elias, 1982:139).

Κατά συνέπεια, ο Elias αντιμετωπίζει την κοινωνική ψυχιατρική ως μια διεπιστημονική προσέγγιση, που βρίσκεται στο όριο μεταξύ κοινωνιολογίας και ψυχιατρικής και θεωρεί απαραίτητη, πέρα από την ψυχοθεραπεία, την κατανόηση και των δύο επιπέδων (του ατομικού και του ομαδικού) ταυτόχρονα (Foulkes & Prince, 1969).

Foulkes και Elias: αλληλεπιδράσεις και συνεισφορά

Ο δημιουργικός διάλογος μεταξύ του Elias και του Foulkes ξεκίνησε στη Φραγκφούρτη πριν το 1930 (Brown, 1997), όταν ο Elias γνώρισε τον Foulkes, μέσω του Mannheim, την περίοδο που εργαζόταν ως βοηθός καθηγητού και ο Foulkes ως διευθυντής της κλινικής του νεοϊδρυθέντος Ψυχαναλυτικού Ινστιτούτου, το οποίο συστεγαζόταν με το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας (Τσέγκος, 1999:4). Με τον Elias, ο Foulkes ανέπτυξε βαθιά φιλία τα μεταπολεμικά χρόνια (Pines, 1996), η οποία συνεχίστηκε στη Μ. Βρετανία, όταν ο Elias ασχολήθηκε με την ψυχοθεραπεία σε επαγγελματικό επίπεδο, ως ο μόνος κοινωνιολόγος σε μια ομάδα ψυχαναλυτών, με επικεφαλής τον S.H. Foulkes, που ίδρυσαν την Group Analytic Society (1952), ενώ επιπλέον, κατά τον Waldhoff (2007a), συντόνισαν μαζί την πρώτη «ομάδα εργασίας» (Congress Group) της Εταιρείας, το 1948. Μαζί περνούσαν αμέτρητες ώρες σε συζητήσεις περί ψυχανάλυσης, στις οποίες ο Elias υποστήριζε ότι είναι αδύνατον να διαχωρισθούν οι ατομικές από τις κοινωνικές εμπειρίες του ατόμου (Goudsblom & Mennell, 1998). Όταν, το 1965, ο S.H. Foulkes συντόνισε μια συνάντηση του τομέως Ψυχοθεραπείας και Κοινωνικής Ψυχιατρικής, στο Royal Medico-Psychological Association της Βρετανίας, προσκάλεσε τον Elias να παρουσιάσει μια εργασία για την Ψυχιατρική και την Κοινωνιολογία.

Η σχέση των δύο ανδρών διατηρήθηκε μέχρι τον θάνατο του S.H. Foulkes, το 1976 (Brown, 1997).

Ο Foulkes επηρεάστηκε από τα εξής σημεία της θεωρίας του Elias:

1. Την έννοια της Κοινωνιογένεσης (Sociogenesis) η οποία συνδέεται άμεσα με την Ψυχογένεση (Psychogenesis) και κατά την οποία ο Elias υποστηρίζει ότι οι διαδικασίες της ψυχολογικής εξέλιξης και οι μεταβολές στη δομή της προσωπικότητας συνδέονται άμεσα και ακολουθούν τις κοινωνικές μεταβολές στην πορεία της ιστορίας. Ο Elias, όπως αναφέρει ο Pines (1998:137), τονίζει ότι η εξέλιξη της κοινωνίας επηρεάζει βαθύτατα τα ατομικά ψυχοδυναμικά, ότι οι άνθρωποι καθοδηγούνται σε μια «εκπολιτισμένη» συμπεριφορά περιορίζοντας τις παρορμήσεις και τα ένστικτά τους, με αποτέλεσμα να αυξάνεται το κοινωνικό στοιχείο μέσα στο άτομο, τη θέση του Id να παίρνει το Εγώ και η σχέση μεταξύ Id, Εγώ και Υπερεγώ να μεταβάλλεται διαρκώς στην πορεία της ιστορίας. Ο Foulkes αναφέρει ότι η κοινωνία θέτει ορισμένους περιορισμούς, διαμορφώνει τους ανθρώπους από τη γέννησή τους μέχρι οι εν λόγω περιορισμοί να ενδοβληθούν ως δεύτερη φύση. Μια τέτοια δήλωση, συμπληρώνει ο Foulkes, μπορεί να σοκάρει τους ψυχαναλυτές, αποτελεί όμως μια σημαντική θέση την οποία εισήγαγε ο Elias. Με βάση τα παραπάνω ο Foulkes, αναφερόμενος στο βιβλίο του Elias *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού*, συνδέει τις ανωτέρω μεταβολές με τις αλλαγές που συμβαίνουν σε μία ομάδα λόγω επίδρασης του χρόνου ή της αλλαγής της σύνθεσής της (Foulkes, 1948:163).

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε, όπως παρατηρεί και ο Pines (1996), ότι η επίδραση του Elias στην Ομαδική Ανάλυση και τη σκέψη του Foulkes έχει ως αποτέλεσμα τη συνεχή εξέταση και αμφισβήτηση της σημασίας της προβολής, σε σχέση με την ενδοβολή, καθώς επίσης και την εισαγωγή του κοινωνικού στοιχείου στην ανθρώπινη φύση, κάτι που η ψυχανάλυση τείνει να αγνοεί.

2. Την απαλοιφή της αντίθεσης που συνοδεύει τους όρους «άτομο» και «κοινωνία». Ο Elias αναφέρεται συχνά στον εσφαλμένο, κατά τον ίδιο, διαχωρισμό «ατόμου» και «κοινωνίας» που επικρατούσε στις κοινωνιολογικές θεωρίες μέχρι τότε (Van Krieken, 1998:47). Η παραπάνω κριτική στάση αποτελεί ένα σταθερό μοτίβο της θεωρίας του, καθώς διαπιστώνεται ότι ο διαχωρισμός αυτός παρεμποδίζει τη βαθύτερη κατανόηση της εκπολιτιστικής διαδικασίας. Υποστηρίζει, κατά συνέπεια, ότι τα άτομα μπορούν να γίνουν αντιληπτά μόνον ως μέρος μιας ομάδας, οι δε ομάδες υπάρχουν λόγω των ατόμων που τις απαρτίζουν.

Είναι γεγονός πως ο Foulkes σκόπευε να γράψει ένα «Βιβλίο Θεωρίας» με τον Elias, καθώς, κατά τη γνώμη του Lavie (2005:526), είχε διαπιστώσει τις δυσκολίες του να διατυπώσει μόνος του μία ολοκληρωμένη θεωρία. Ο Elias, από την άλλη πλευρά, ήταν ο μόνος από τα ιδρυτικά μέλη της Group Analytic Society που ανήκε στον τομέα των Κοινωνικών Επιστημών, και το γεγονός αυτό του έδινε την ευκαιρία να ξεπεράσει τα όρια της παραδοσιακής διάστασης μεταξύ κοινωνιολογίας, ψυχολογίας, ανθρωπολογίας και ιστορίας και να προ-

σφέρει στη θεωρία της Ομαδικής Ανάλυσης γόνιμη διεπιστημονική σκέψη και έρευνα. Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι ο Foulkes βασίστηκε στις κοινωνιολογικές παρατηρήσεις του Elias για να διαμορφώσει την ομαδικοαναλυτική θεωρία. Η θεωρητική σκέψη του Elias και η κριτική του στάση απέναντι στην έννοια του Homo Clausus αναπτύχθηκαν περαιτέρω στη θεραπευτική πρακτική της Ομαδικής Ανάλυσης (Elias, 1998: 10). Όμως ο ίδιος ο Foulkes, όντας ψυχαναλυτής, βρίσκεται σε μια «συνεχή αμφιθυμική σχέση τόσο με τον Freud, όσο και με την κλινική εφαρμογή της ψυχανάλυσης» (Τσέγκος, 1999:8) και δυσκολεύεται να απορρίψει την ψυχαναλυτική θεωρία, καθώς γνωρίζει πολύ καλά «πως ένας ψυχαναλυτής που διαφωνεί με τον Freud και τη φροϋδική θεωρία δεν βρίσκεται σε καλλίτερη μοίρα» (ο.π).

Ο Elias (Brown, 1997:518) υποστηρίζει ότι η επίδραση που είχε στον Foulkes είναι πολυεπίπεδη. Πρώτα από όλα, ο Foulkes επηρεάστηκε από την άρση του διαχωρισμού μεταξύ «ατόμου» και «κοινωνίας». Όπως προκύπτει από το έργο του Elias, μέσα από τη διαδικασία του πολιτισμού υπονοείται πως το άτομο κοινωνικοποιείται και εξατομικεύεται την ίδια στιγμή. Θεωρεί, κατά συνέπεια, πως η γνώση αυτή, ότι τα άτομα μπορούν να γίνουν κατανόητα μόνον ως μέρος μιας ομάδας και οι ομάδες μόνον ως αποτελούμενες από άτομα, είναι που επηρέασε τον Foulkes και την ομαδικοαναλυτική θεωρία έως σήμερα, το γεγονός δηλαδή ότι βλέπει το άτομο και την ομάδα ως δύο διαφορετικά επίπεδα της ομάδας (Elias, 1994:64).

Ο ίδιος ο Foulkes (1948: 3) αναφέρει ότι η θεραπευτική μέθοδος που είχε στο μυαλό του συμπεριελάμβανε την έμφαση στους κοινωνικούς περιορισμούς, τους οποίους μπορεί να βιώνει ένας άνθρωπος όταν έρχεται αντιμέτωπος με τη «νεύρωσή» του. Θεωρεί πως η κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποτελεί κεντρικό στοιχείο και όχι περιφερειακή διαπίστωση της ομαδικοαναλυτικής θεωρίας, ενώ εκφράζει την ευγνωμοσύνη του στον Elias για τη συμβολή του στην περαιτέρω κατανόηση αυτών των αλληλεπιδράσεων (Foulkes & Anthony, 1957).

3. Την έννοια των «ανθρωπίνων σχηματισμών», η οποία, όπως προαναφέρθηκε, είναι κεντρική στη θεωρία του Elias. Μέσω των «σχηματισμών» αυτών, οι άνθρωποι δημιουργούν δεσμούς αλληλεξάρτησης και σχέσεις εξουσίας. Ο Elias δεν θεωρεί πως τα άτομα κατέχουν μια «αυτόνομη» ταυτότητα, μέσω της οποίας αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και σχετίζονται με μία «εξωτερική οντότητα που αποκαλούμε κοινωνία» (Van Krieken, 1988: 6). αντιθέτως, υποστηρίζει πως ο άνθρωπος είναι κατ'εξοχήν κοινωνικό ον και υπάρχει μόνον σε συνάρτηση με τους άλλους.

Ο Lavie (2005), ο οποίος αναφέρεται εκτενώς στη σχέση της θεωρητικής προσέγγισης του Elias με εκείνη του Foulkes, αναφέρει ότι ο Foulkes γοντεύθηκε από

τις επαναστατικές έννοιες που εισήγαγε ο Elias περί της ψυχοκοινωνικής προέλευσης των ανθρώπων και επεχείρησε να τις ενσωματώσει σε μία νέα ψυχοθεραπευτική πρακτική. Εάν οι άνθρωποι ζουν από τη γέννησή τους ως οντότητες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και εάν κοινωνικοποιούνται και εξατομικεύονται ταυτόχρονα μέσα από μία διαδικασία που πιθανώς να τους δημιουργήσει ορισμένα ψυχικά προβλήματα, τότε η θεραπεία όχι μόνον μπορεί αλλά οφείλει να γίνεται σε ομαδικό πλαίσιο (2005: 520). Ο συνδυασμός των ιδεών του Elias και η ενσωμάτωσή τους σε μία νέα ψυχοθεραπευτική πρακτική που εμπεριέχει και την κοινωνιολογική διάσταση δημιουργούν μια θεωρία περισσότερο συνυφασμένη με την ομαδική ανάλυση απ'ότι η ομαδικοαναλυτική θεωρία που αναπτύχθηκε από τους επιγόνους του Foulkes, οι οποίοι εστίασαν περισσότερο στην ψυχαναλυτική θεωρία αναδεικνύοντας την ατομοκεντρική της διάσταση (Lavie, 2005: 547).

Επίλογος

Η θεωρία του Elias αναμφισβήτητα εμπλούτισε τη θεωρία της Ομαδικής Ανάλυσης· συνέπεσε, ωστόσο, και με την εμφάνιση της Θεραπευτικής Κοινότητας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς το ενδιαφέρον των θεωρητικών την περίοδο εκείνη μετατοπίζεται στον κοινωνικό παράγοντα και στην «προσπάθεια επίλυσης της αντιπαράθεσης ατομικότητα-ομαδικότητα» (Τσέγκος, 2012: 27). Ως εκ τούτου, πέρα από την ψυχοθεραπευτική διάσταση, τα σημαντικότερα σημεία της θεωρίας του Elias αποτελούν τους ακρογωνιαίους λίθους μιας κοινωνιολογικής θεώρησης η οποία έχει άμεση εφαρμογή και στις σημερινές κοινωνίες. Η αντίληψη του Elias για τους κοινωνικοϊστορικούς σχηματισμούς, ως προσχεδιασμένες, μελετημένες κατασκευές από άτομα ή οργανισμούς, τοποθετεί τον άνθρωπο σε κεντρικό σημείο, καθώς η κοινωνία γίνεται αντιληπτή ως μια οργανική οντότητα, που οδεύει προς το θάνατο (όπως και ο άνθρωπος) μέσα από βιολογικές διαδικασίες νεότητας, ωρίμανσης και γήρατος. Εισάγει, δηλαδή, με τη θεωρία του την έννοια του χρόνου και της μεταβολής, όχι μόνο σε μακροσκοπικό αλλά και σε ατομικό επίπεδο. Ενισχύει κατ' αυτόν τον τρόπο τη σχέση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας και αναδεικνύει σχηματισμούς εγκαθιδρυμένων και περιθωριοποιημένων ομάδων, που γίνονται εμφανείς σε πληθώρα πλαισίων, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη κλίμακα, γεγονός που εξηγεί, με δυναμικούς όρους, ένα μεγάλο ποσοστό των κοινωνικών συγκρούσεων (όπως π.χ. ο ρατσισμός) (Van Krieken, 1998).

Βιβλιογραφία

- Brown, D. (1997). Conversation with Norbert Elias, *Group Analysis*, vol. 30: 515-524.
- Dalal, F. (1998). *Taking the Group Seriously: Towards a Post-Foulkesian Group Analytic Theory*. London: Jessica Kinglsey Publishers.

- Δελή, Α. (2007). *Το Θεωρητικό Έργο του Ν. Elias. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση*. Διπλωματική Διατριβή. Ινστιτούτο Ομαδικής Ανάλυσης Αθηνών: Α.Ψ.Κ.
- Elias, N. (1969). *Sociology and Psychiatry*. In: S.H. Foulkes and G. Stewart Prince (eds.). *Psychiatry in a Changing Society*, pp. 117-144. London: Tavistock.
- Elias, N. (1978). *What is Sociology?* (Translation from German by Stephen Mennell and Grace Morissey of *Was ist Soziologie?* with a foreword by Reinhard Bendix). New York: Columbia University Press.
- Elias, N. (1991). *The Symbol Theory*. New edition of 1989, with a new introduction by the author and a preface by Richard Kilminster. London: Sage Publications.
- Elias, N. (1994). *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*. New edition of 1965, enlarged with the original English manuscript of an Introduction, published in Dutch translation in 1976. London: Sage Publications.
- Elias, N. (1994). *Reflections on a Life*. [Translation (in part) from German by Edmund Jephcott of *über sich selbst*. For the biographical interview (first published in Dutch in 1984) the original English manuscript has been used]. Cambridge: Polity Press.
- Ελίας, Ν. (1997). *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού: Ήθη και Κοινωνική Συμπεριφορά στη Νεώτερη Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Ελίας, Ν. (1997). *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού: Κοινωνιογενετικές και Ψυχογενετικές Έρευνες*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Elias, N. (1998). *On Civilization, Power and Knowledge. Selected Writings*. Edited and with an introduction by Stephen Mennell and Johan Goudsblom [The Heritage of Sociology Series]. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Elias, N. (2001). *The Society of Individuals*. New edition of 1991. New York/London: Continuum.
- Foulkes, S.H. (1948). *Introduction to Group-Analytic Psychotherapy*. London: Maresfield Reprints, 1983.
- Foulkes, S.H. & Anthony, E.J. (1957). *Group Psychotherapy, the Psychoanalytic Approach*. London: Karnac Books.
- Foulkes, S.H. (1964). *Therapeutic Group Analysis*. London: Karnac Books.
- Foulkes, S.H. & Prince, G.S. eds. (1969). *Psychiatry in a Changing Society*. London: Tavistock Publications.
- Foulkes, S.H. (1975). *Group-Analytic Psychotherapy: Methods and Principles*. London: Karnac Books
- Foulkes, S.H. (1990). *Selected Papers: Psychoanalysis and Group Analysis*. London: Karnac Books.
- Goudsblom, J. & Mennel, S. eds. (1998). *The Norbert Elias Reader*. Blackwell Publishers.

- Lavie, J. (2005). The Lost Roots of the Theory of Group Analysis: "Taking Interrelational Individuals Seriously". *Group Analysis*, Vol 38 (4): 519- 535.
- Lavie, J. (2005). Reply to Farhad Dalal Response. *Group Analysis*, Vol. 38 (4): 546-555.
- Mennell, S. (1997). A Sociologist at the Outset of Group Analysis. *Group Analysis*, Vol. 30 (4): 489- 514.
- Mennell, S. (1998). *Norbert Elias: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Παπαδοπούλου, Στ. (1991). *Τα Ομαδικά Φαινόμενα στην Ομαδική Ψυχοθεραπεία. Βιβλιογραφική Ανασκόπηση*. Διπλωματική Διατριβή. Ινστιτούτο Ομαδικής Ανάλυσης Αθηνών: Α.Ψ.Κ.
- Pines, M. (1996). The Coherency of Group Analysis, *Group Analysis*, 35(1) pp: 13-26.
- Pines, M. (1998). *Circular Reflections: Selected Papers on Group Analysis and Psychoanalysis*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Τσέγκος, Ι.Κ. (1999). Ομαδική Ανάλυση. Στό Ασημάκης, Π.(επιμ.). *Σύγχρονες Ψυχοθεραπείες στην Ελλάδα*. Ινστιτούτο Προσωπικής Ανάπτυξης. University of Indianapolis, Athens Press.
- Τσέγκος, Ι.Κ. (2002). *Οι Μεταμφιέσεις του Ψυχοθεραπευτού*. Αθήνα: Εκδόσεις Στιγμή.
- Τσέγκος, Ι.Κ. (2012). *Ο Ψυχιατρικός Κοινοτισμός. Στάσεις και Αποστάσεις στο Σύγχρονο Ψυχοθεραπευτικό Γίγνεσθαι*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός.
- Van Krieken, R. (1998). *Norbert Elias*. London: Routledge.
- Waldhoff, H.P. (2007). Unthinking the Closed Personality: Norbert Elias, Group Analysis and Unconscious Processes in a Research Group: Part I. *Group Analysis*, Vol. 40 (3): 323-343.
- Waldhoff, H.P. (2007a). Unthinking the Closed Personality: Norbert Elias, Group Analysis and Unconscious Processes in a Research Group: Part II. *Group Analysis*, Vol. 40 (4): 478-506.